

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تعلیم و تربیت

و محیط

دوره، ششم، شماره، ششم

نام جزوه: تعلیم و تربیت و محیط
نویسنده: هیأت تحریریه موسسه در راه حق
ناشر: موسسه در راه حق
نوبت چاپ: مکرر
تاریخ چاپ: ۱۳۹۷ هـ ش
چاپخانه: سلمان فارسی
نشانی: قم، خیابان آیت الله مرعشی نجفی (ارم)
کوچه ۲۰ - پلاک ۱۰ - موسسه در راه حق
تلفن: ۲-۳۷۷۴۳۲۲۱ (۰۲۵)

www.darrahehaq.com

سامانه پاسخگویی پیامکی: ۱۰۰۰۲۲۲۳۳۳

رایگان

فهرست مطالب

۵.....	مقدمه
۵.....	محیط چیست؟
۱۳.....	کودک و محیط
۱۵.....	محیط و تمایلات
۱۹.....	کودک و خانواده
۲۱.....	پدر و مادر و عواطف کودک
۴۰.....	پدر و مادر و مراقبت از کودک
۴۴.....	مراقبت جسمی
۴۸.....	مراقبت روحی
۶۱.....	وظایف اجتماع
۶۲.....	پاکی محیط

دوره هشتم، شماره هشتم / ۵

مقدمه

در این بخش، محیط و نقش و تأثیر آن را در رشد و تربیت کودک مورد بررسی قرار می‌دهیم؛ البته منظور ما بیشتر جنبه معنوی مسأله است نه جنبه مادی آن.

ابتدا باید دانست محیط چیست؟ و انسان هنگام تولد با چه نقش و ابزار و تمایلاتی پا به محیط خارج از وهم می‌نهد؟ و محیط نیز چه تأثیراتی در قوا و استعدادهای او بر جای می‌گذارد؟ آنگاه به محیط‌های گوناگون و مختلفی که انسان در آنها قرار می‌گیرد، اشاره می‌کنیم.

محیط چیست؟

مجموع عواملی که از خارج، موجود زنده را احاطه کرده و در او تأثیر می‌گذارد محیط اوست؛ بنابراین،

نباید محیط را تنها فضای جغرافیایی پنداشت، بلکه: «محیط هر شخصی عبارت از کلیه اشیا یا حوادث و اتفاقاتی است که در اطراف او واقع شده»؛^۱ (خواه مادی باشد یا معنوی).

اگر به این تعریف ساده توجه کنیم، باید بگوییم که محیط، چیزی مشخص، متمایز و جدا از موجود نیست؛ بلکه کاملاً بستگی با شخص و علایق و تجربه های او دارد؛ به عنوان مثال: محیط یک شخص نابینا، با محیط کسی که می بیند و رنگها را از یکدیگر تشخیص می دهد- هر چند هر دو در یک اتاق زندگی کنند- فرق دارد. کودکی که هنوز تکلم نیاموخته، با این که با پدر و مادر خود در یک مکان

دوره هشتم، شماره هشتم / ۷

زندگی می کند، محیطی سوای محیط آنها دارد، یا نسبت به مطالبی که والدین او از کتابها، رادیو و گفته های دیگران دریافت می دارند بی خبر است^۱.

محیط بیرونی کودک، محیط قبل و بعد از تولد او می باشد. محیط بعد از تولد، به کلیه عوامل خارجی (محیط خانه، مدرسه، اجتماع و...) که در پی تولد بر کودک اثر می گذارند و همواره متغیر هستند، گفته می شود.

پس از شناخت اجمالی محیط، باید دید کودک با چه ابزار و استعدادی وارد محیط خارج از رحم می شود. رشد انسان از هنگامی که به صورت نطفه است، شروع و پس از طیّ مراحل با قوایی متولد

---

۱. روان شناسی کودک، ص ۶، دکتر مهدی جلالی.

می شود که به فعلیت نرسیده اند؛ و غرایز و ادراکات در او به صورت استعداد باقی اند، و او در هنگام تولد هیچ نمی داند.

«وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»؛ خداوند شما را از شکمهای مادرانتان خارج ساخت در حالی که هیچ نمی دانستید و برای شما [قوایی چون: گوش، چشم و قلب قرار داد شاید شکرگزار شوید.

حتی گفته اند: نوزاد به بودن خود نیز آگاه نیست، اگر چه احتمال دارد در حد بسیار ضعیف خودآگاهی داشته باشد، ولی در لوح ذهنش هیچ

دوره هشتم، شماره هشتم / ۹

نقش و نگاری نبوده و آماده برای پذیرش است، چنانکه علی ((علیه السلام)) فرمودند:

«دل کودک چون زمینی خالی است که آنچه در آن بيفشانند قبول می کند»^۱.

خداوند متعال علاوه بر این که ابزار شناخت و آنچه را که انسان برای رشد و تکامل به آن نیاز دارد در روح و جسم او نهاده، بهترین قوام را نیز به او بخشیده است:

«لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ»^۲؛ هر آینه ما انسان را در نیکوترین قوام آفریدیم.

---

۱. بحار الانوار، ج ۷۴، صص ۲۰۰ - ۲۰۱، طبع بیروت (طبع ایران، ج ۷۷).

۲. سوره تین، آیه ۴.

عَلَّامَه طباطبایی می فرماید: «منظور از نیکوترین قوام، اشتغال آن در همه شؤون و ابعاد وجود انسان است»^۱.

انسان در ابتدای تولد، مجموعه ای از ویژگی های ارثی، غرایز، استعدادها و تمایلات بالقوه است.

البته قوه و نیرویی در انسان هست که همراه با تولد او ظهور می یابد، و آن نیروی شهوت است؛ نه شهوت به معنی اصطلاحی آن که غریزه جنسی باشد، بلکه به معنی لغوی و عامش که شامل تمایل به غذا هم می باشد؛ چنانکه گفته اند:

دوره هشتم، شماره هشتم / ۱۱

«نیروی شهوت (اشتها و تمایل به غذا) یکی از نیرومندترین تمایلات انسان است؛ زیرا این نیرو از لحاظ وجود و بروز قبل از سایر نیروها رتبه ای را احراز کرده و شدت پیوستگی انسان با آن، از هر قوه و نیروی دیگری شاید فزون تر است»^۱.

حکمت و لطف خداوند نسبت به بندگانش اقتضا می کند: چیزی که موجب بقای آنهاست (میل به غذا و نیروی تغذیه) همراه با تولد هر فرد ظهور یابد؛ اگر تمایل به غذا، همچون غریزه جنسی، پس از چند سال در او ظاهر می شد، و یا مانند ادراک و اراده بعد از مدت زمانی به فعلیت می رسید، کودک در همان روزهای اول زندگی، حیاتش را از دست

می داد. در این جا باید به پدر و مادر و... هشدار داد، تا آگاه باشند با چه موجودی روبرو بوده و چه وظیفه ای در برابر او به عهده دارند و از او چه موجودی می خواهند بسازند. او، هم می تواند گرگ شود و هم استعداد دارد که به مقامات عالی انسانی برسد. پس شما ای والدین و مربیان! باید با تلاش پیگیرتان برای فردای اسلام و اجتماع اسلامی، انسانی آگاه، صالح و خدمتگزاری صدیق پرورش دهید. باید تا آن جا که توان دارید تمایل دینی و فطرت توحیدی را در او به کمال رسانید؛ چنانکه رسول گرامی اسلام ((صلی الله علیه وآله)) فرمودند: «همانا خداوند متعال از هر فرد مسؤولی از آنچه تحت سرپرستی خویش دارد بازپرسی خواهد کرد که آیا از آن

دوره هشتم، شماره هشتم / ۱۳

مراقبت نموده یا آن را ضایع کرده است؛ تا آن جا که از مرد در مورد اهل خانه [و فرزندانش] سؤال می‌کند»^۱.

کودک و محیط

کودک با روح پاک، ذهنی صاف و استعدادهایی به فعلیت نرسیده، پا به محیط خارج از رحم می‌گذارد، بر این اساس، باید توجه داشت که او در دوران اولیه زندگی اش تابع محیطی است که در آن زندگی می‌کند و در این دوره خود را کاملاً نیازمند به دیگران می‌بیند. تمام افکار و خطوط را از محیطی که در آن زندگی می‌کند می‌گیرد و فقط تأثیرپذیر است، و در معرض انفعال از هر چیزی که مشاهده می‌کند و هر

---

۱. کنز العمال، ج ۶، ص ۱۶، ش ۱۴۶۳۶.

سخنی که می شنود قرار دارد؛ کودکی که در محیط سالم با والدین صالح مصاحبت داشته باشد، به گفتار و افعال نیکو روی خواهد آورد.

امام صادق((علیه السلام)) فرمودند: «مؤمن، پیوسته از علم و ادب صالح برای خانواده اش ارث می گذارد، تا این که آنان را داخل بهشت می کند؛ و هیچ یک از ایشان از کوچک، بزرگ، خادم و همسایه از رفتن به بهشت محروم نمی مانند»^۱.

ولی کودکی که در محیط آلوده و ظلمانی باشد، با تقلید و اثرپذیری از اعمال و رفتار پدر و مادر و

---

۱ . مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۳۶۲، باب ۸، (طبع قدیم). و

نیز، ج ۱۲، ص ۲۰۰، باب ۸، روایت ۴.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۱۵

مربیان غیر صالح به زشتی‌ها عادت نموده و کمتر به دنبال افعال شایسته خواهد رفت.

امام صادق ((علیه السلام)) فرمودند: «و پیوسته بنده گناهکار از روشهای نادرست برای خانواده اش ارث می‌گذارد تا این که آنان را داخل جهنم می‌کند، حتی کوچک و بزرگ، خادم و همسایه اش از رفتن به جهنم برکنار نمی‌ماند»^۱.

محیط و تمایلات

هیچ کار و فکری بدون محرک نیست؛ رفتار اختیاری انسان هر چه باشد از روی میل و رغبت است. اگر چه تمایلات و رغبت‌های کودک به فعلیت نرسیده

---

۱. مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۳۶۲، باب ۸، (طبع قدیم) و نیز، ج ۱۲، ص ۲۰۰، باب ۸، روایت ۴، (طبع جدید).

ولی محیط، نقش مؤثری در ایجاد آنها دارد و می تواند بر انگیزنده میل ها و رغبت ها در او باشد. [میل ها و رغبت ها محرک‌هایی درونی هستند که به وسیله انگیزه های خارجی برانگیخته می شوند].

انسان هر چه رشد می یابد، میل ها و رغبت های او از کمال بیشتری برخوردار می شوند؛ کودک با دیدن اسباب بازی به سوی آن جذب می شود، اما در سنین بزرگ سالی آن اسباب بازی نمی تواند انگیزه ای در او بیافریند. در هر سنی میل و رغبتی متناسب با آن سن در انسان هست؛ چنانکه گفته اند: «ناگزیر در تو میل و گرایش وجود دارد؛ میل و گرایش به چیزهایی که متناسب و درخور تو

دوره هشتم، شماره هشتم / ۱۷

می باشد»^۱. بنابراین، محیط می تواند برانگیزاننده میل ها و رغبت ها در جهت منفی باشد، و کودک را به جانب پستی ها سوق دهد و از او موجودی منحرف، بدبین، خشن و عقده ای بارآورد، نیز می تواند سوق دهنده تمایلات در جهت مثبت بوده، صفات انسانی را در کودک ایجاد نماید. برای این که انسان رغبت به خوبی ها پیدا کند،(در هر محیطی که باشد) باید همنشین های پاک برگزیده و از مجالست با هوایرستان پرهیزد.

---

۱ . بحارالانوار، ج ۷۸، ص ۱۴۱، روایت ۳۵، (طبع تهران).

حضرت علی ((علیه السلام)) فرمودند: «مُجَالِسِ الصَّالِحِينَ دَاعِيَةٌ إِلَى الصَّلَاحِ»^۱. (همنشینی با صالحان و نیکوکاران، دعوت کننده به صلاح و نیکی است).
و نیز فرمودند: «همنشینی با هواپرستان، سبب فراموش کردن ایمان و موجب حضور شیطان است»^۲.
پس از شناخت محیط، اینک به بحث از محیط های گوناگونی می پردازیم که کودک ناچار از حضور در آن محیط هاست:

۱. محیط خانواده

۲. محیط مدرسه

۳. اجتماع (جامعه)

---

۱. بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۱۴۱، روایت ۳۵، طبع بیروت.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۶، ص ۳۵۴.

کودک و خانواده

خانواده کانونی متشکل از پدر و مادر و فرزندان می باشد. زن و مردی که روزی جدا از هم زندگی می کردند، پس از وصلت و ازدواج، خود تشکیل دهنده یک خانواده می شوند. چیزی که انگیزه تشکیل یک خانواده می شود، عشق و علاقه به زندگی مستقل، و نیز ارضای غرایز و از آن جمله، غریزه عاطفه و آرام زیستن در کنار همسر است، که قرآن نیز بدان اشاره می کند:

«وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا

لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا»^۱؛ و از نشانه های خداوندی این است

۲۰ / تعلیم و تربیت و محیط

که از خودتان همسرانی برایتان آفرید تا در کنارشان آرام گیرید.

پس از ازدواج، زن و مرد دوست دارند دارای فرزند باشند؛ و حتی اگر از موقع معین بگذرد و صاحب فرزندی نشوند، ناراحت و نگران می شوند. فرزند مایه آرامش پدر و مادر و سبب تحکیم خانواده و محبت بین پدر و مادر است؛ در خانه ای که فرزند نیست، مرد و زن احساس کمبود می کنند و از زندگی لذت چندانی نمی برند.

رسول گرامی اسلام ((صلی الله علیه وآله)) فرمود: «خانه ای که از کودکان خالی باشد، خالی از برکت است»!

دوره هشتم، شماره هشتم / ۲۱

و نیز فرمود: «فرزند میوه دل است»^۱.

اینک باید دید اولیا در قبال فرزندان - که رسول گرامی اسلام آنها را مایه برکت خانه می داند و در واقع زندگی بدون آنها سرد و بی لذت است - چه وظیفه ای دارند.

در این جا به چگونگی رفتار آنها با کودک پرداخته و وظایف آنها را در برابر انگیزه ها و تمایلات مختلف او بیان می کنیم.

پدر و مادر و عواطف کودک

خداوند متعال در انسان عواطف و احساساتی قرار داده است که اگر به آنها توجه نشود و در مسیر

---

۱. مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۳۶۲، باب ۸، طبع قدیم و نیز، ج ۱۲، ص ۲۰۱، باب ۸، طبع جدید.

صحیح انسانی رشد نکنند، عواقب وخیمی به بار خواهند آورد.

تمایلات عاطفی کودک، در هفته های اول زندگی او آشکار می شود. آنچه کودک در روزهای پس از تولد از خود آشکار می سازد، دو نوع رفتار عاطفی است؛ یکی درد و ناراحتی - که تظاهرات آن، گریه و سرعت و شدت در حرکات بدنی است - و دیگری خوشی و یا رضایت خاطر - که علائم آن آرامی و استراحت بدن و در آوردن صداهای مخصوصی است»^۱.

پاسخ صحیح به این دو نوع عاطفه، نقش مهمی در طرز رفتار و تربیت کودک خواهد داشت. این دو

دوره هشتم، شماره هشتم / ۲۳

نوع عاطفه در روزهای اوّل به طور ضعیف در او وجود دارند. او بیشتر به آنچه در درونش می گذرد متوجّه است و واکنش نشان می دهد؛ مثلاً: اگر کودکی درد داشته و یا خسته باشد گریه می کند، ولی دیدن شخص ناشناس و یا تمسخر و تهدید، او را متأثر نموده و عکس العملی در او ایجاد نمی کنند. و یا در برابر نوازش و محبت های مادری زیاد عکس العمل نشان نمی دهد؛ ولی در اثر رشد، عواطف و احساسات او قوی تر شده و به تدریج متوجّه عالم خارج از خود می گردد. در این موقع بسیاری از حالات و رفتارها سبب خشم و ترس کودک خواهد شد و در برابر، نوازش به او شادی و نشاط بیشتری خواهد داد. «و نیز بسیاری دیگر از

عوامل که در آغاز زندگی، توجّه او را به هیچ وجه جلب نمی نمایند، پس از چندی، علّت بروز بسیاری از عواطف می شوند و خلاصه، هر اندازه که کودک تجربه بیشتری دریافت دارد، امور و وقایع برای او معانی عاطفی پیدا خواهند کرد.^۱

والدین موظّفند کاری که خشم کودک را برمی انگیزد انجام ندهند، و یا تا حدّ امکان نگذارند آن کار تکرار شود؛ زیرا که در کودک حالتی ایجاد می کند که اگر کار بدون قصد در محیط او انجام گیرد، خشم او را بر خواهد انگیخت و در بزرگ سالی نیز ناخودآگاه در برابر آن واکنش نشان

دوره هشتم، شماره هشتم / ۲۵

خواهد داد، و این نقطه ضعف، موجب بروز حالت نفرت و عقده در او خواهد شد.

محیط کودک باید محیط محبت و نوازش باشد، او به شدت نیازمند محبت و نوازش مادرانه است؛ هیچ چیزی چون ارضای عاطفه، محبت خواهی و جلب رضایت خاطر او، مهربانی، دیگر خواهی و عشق به دیگران، صفات پسندیده را در او به ظهور نمی‌رساند.

علی ((علیه السلام)) فرمودند: «دوستی و تمایل قلوب در پیوند ارواح می باشد»^۱. حتی کودکانی را که از صفات موروثی و ساختمان عاطفی بدی برخوردار باشند می توان با روش محبت آمیز از

---

۱. شرح فارسی غررالحکم، ج ۲، ص ۱۲۲، ش ۲۰۵۷.

انحراف بازداشت و صفات و عواطف انسانی را در آنان به فعلیت رسانید.

اولیا باید متوجه این نکته باشند که انسان متشکل از جسم و روح است، و همان گونه که جسم محتاج و نیازمند به غذا است، روح نیز محتاج به غذا می باشد. اگر غذای جسم، مادی است؛ غذای روح، معنوی است؛ آنچه به روح کودک آرامش و راحتی می بخشد، در آغوش گرفتن، بوسیدن و نوازش اوست.

دین انسان ساز اسلام به این جنبه روانی و عاطفی به خوبی توجه نموده، و از اولیای کودک خواسته است که نوازش او را فراموش نکنند؛ زیرا

دوره هشتم، شماره هشتم / ۲۷

محبت، اساس و پایه اعتماد به نفس و شخصیت و عاطفه انسانی می باشد.

رسول گرامی اسلام ((صلی الله علیه وآله)) فرمودند: «کودکان را دوست بدارید و نسبت به آنان رئوف و مهربان باشید»^۱.

و نیز فرمودند: «کسی که فرزندش را ببوسد، خداوند متعال در نامه اعمالش حسنه و خیر می نویسد و کسی که فرزندش را خوشحال نماید، خداوند در روز قیامت خوشحالش خواهد کرد»^۲.

---

۱. محجة البيضاء، ج ۳، صص ۴۴۳ - ۳۶۵، طبع جدید.

و فرمودند: «هر کسی بزرگتر را احترام نکند و به کودک رحم ننماید، از ما نیست»^۱.

«پیامبر((صلی الله علیه وآله)) در میان مردم جاهلی که در آغوش گرفتن و بوسیدن فرزندانشان را ننگ می دانستند، فرزندش را در آغوش می گرفت و می بوسید»^۲.

گاهی کودک با این که گرسنه نیست و دردی نیز ندارد بهانه می گیرد و گریه می کند، او در این حال گرسنه مهر و محبت است. محبت کافی، ریشه عقده را در کودک می خشکاند. والدین باید با مراقبت صحیح از عواطف و احساسات کودک، از

---

۱. همان

۲. بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۷۱، روایت ۳۶، طبع بیروت.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۲۹

رشد صفات منفی که به صورت ضعیف در او وجود می یابد، جلوگیری نمایند؛ کارهایی که حسنّ حسادت و تنفّر او را به دیگران برمی انگیزد مرتکب نشوند؛ بکوشند کودک را با روحی قوی و با اعتماد به نفس تربیت کنند. «سرّ این که باید اعتماد به نفس را در کودک حفظ کنیم و از ترس بی جای او ممانعت کنیم، این است که باید مراقب باشیم تمایلات ذاتی او که برای کنجکاوی و بررسی است، به نحو رضایت بخش و با توفیق کامل به کار افتد و چنانچه مواجه با خطر شد و موفقیت حاصل نکرد، بهتر است که او را مطمئن کنیم که عدم توانایی او موجب عدم توفیق نشده، بلکه دشواری موقعیت باعث نرسیدن به مقصود بوده است و در این صورت

باید او را بر آن داریم که از راه بهتری با آن وضعیّت روبرو گردد»^۱.

هنگامی که انسان اعتماد به نفس داشته باشد، از عدم موفقیت در بعضی از کارها ترس ندارد و از تلاش در آن کار باز نمی ایستد. مربیان و اولیا کودک که مسؤول تربیت و مراقبت از کودک هستند، برای به وجود آوردن حس اعتماد در او، خود باید از اعتماد به نفس و اطمینان خاطر برخوردار باشند. آن دسته از والدین که خود را زبون و پست و حقیر می بینند، هیچ گاه نمی توانند در فرزند خویش روح مطمئن به وجود آورند؛ لذا در روایات آمده است: «يُحْفَظُ»

دوره هشتم، شماره هشتم / ۳۱

الأطفالُ بِصَلاحِ آبائِهِمْ»^۱؛ «مصونیت اطفال از خطرات و انحراف ها در پرتو صلاحیت و شایستگی پدران آنها است:

امام علی ((علیه السلام)) فرمودند: «کسی که خود را اصلاح نکند، نمی تواند دیگری را اصلاح کند»^۲.

کودک اگر چه از نظر بدنی ضعیف و ناتوان است و خود را محتاج به دیگران می بیند، اما روح او نیرومندی و قدرت را می طلبد و می خواهد که بر خویشتن خویش تکیه کند. تربیت او باید طوری باشد که هر چه بزرگتر می شود، در خود احساس

---

۱. کودک(از نظر وراثت و تربیت)، ج ۲، ص ۲۸۵.

۲. غررالحکم، ج ۲، ص ۷۰۲.

نیرومندی کند و به خود متکی شود و در جایی که نیازمند به کمک دیگران است، احساس پستی و حقارت نکند، بلکه کمک آنها را مقدمه ای برای رشد خویش بداند. آنچه انسان را در رشد شخصیت کمک می کند، اعتماد به نفس است، و آنچه او را به زبونی و ذلت کشانده، در او ایجاد ترس می کند، حس حقارت است؛ چنانکه که گفته اند: «کودکی که از حس حقارت رنج می برد، از دیگر همسالان دوری می جوید، می ترسد که مبادا مورد انتقاد قرار گیرد. همین عقب نشینی باعث می گردد که آن مقدار از توانایی که دارد عاطل بماند»^۱.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۳۳

امام هادی ((علیه السلام)) فرمودند: «از شرّ کسی که خود را کوچک و حقیر شمارد، ایمن مباش.»^۱

و امام علی ((علیه السلام)) درباره انسانی که خود را کریم و گرامی می شمارد، فرمودند: «آن که دارای نفسی گرامی و کریم است، نفاق، ناسازگاری، اختلاف و عدم موافقتش کم است.»^۲

«یکی از علل ایجاد حسّ حقارت، نبودن اطمینان خاطر است. وقتی کودک، خود را بی یارویاور پنداشته و تصوّر کند که تمام درها به روی او بسته است و تبعیضات را ملاحظه نماید،

---

۱. تحف العقول، ص ۳۵۸.

۲. غررالحکم، ج ۲، ص ۷۰۸.

اطمینان خاطر خود را از دست می دهد و حس حقارت در او پیدا می شود»^۱.

عواملی دیگر چون «سرزنش زیاد، اسم و لقب بد و شغل نامناسب، موجب حسّ حقارت می شود. امام رضا((علیه السلام)) برای جلوگیری از این عوامل فرمودند:

«مردی به محضر حضرت رسول گرامی اسلام((صلی الله علیه وآله)) آمد و عرض کرد یا رسول الله! حق فرزندم بر من چیست؟ حضرت فرمود: نام نیکو برای او بگذاری و او را شایسته

دوره هشتم، شماره هشتم / ۳۵

تربیت نموده و در موقعیت و شغل مناسب قرار
دهی»^۱.

حضرت علی ((علیه السلام)) فرمودند: «در
سرزنش زیاده روی نکن؛ زیرا که کینه و بدخواهی را
به ارث می گذارد و به نفرت فرا می خواند»^۲.

پدران و مادران با شناخت عوامل حقارت، باید
برای رفع آن به طرز صحیح تلاش کنند و به آینده
فرزند خود رحم نمایند؛ به آینده کسی که دوست
دارند انسان کامل باشد و خوب زندگی کند. آنها باید
بدانند که ایجاد هر نوع ترس غیر واقعی، عقده
حقارت را در آنها تشدید خواهد کرد. ترس بی جا

---

۱. محجة البیضاء، ج ۳، ص ۴۴۳، چاپ جدید.

۲. شرح غرر، ج ۶، ص ۳۳۶.

علاوه بر این که عقده حقارت را زنده می کند، توازن و تعادل را در آدمی مختل می سازد. انسان با غلبه بر ترس های بی مورد می تواند بر مشکلات فایق آید؛ چنانکه علی ((علیه السلام)) فرمودند: «بر ترس ها چیره شدن و از خطرات نترسیدن، موجب کسب دارایی ها می گردد»^۱.

یکی از مسائل عاطفی در انسان، خشم و غضب است. محیط خانواده باید از هرگونه نزاع و مشاجره ای که خشم کودک را برمی انگیزد دور باشد.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۳۷

اگر حالت غضب و خشم غیر واقعی در کودک به وجود آید، جلو رشد فکری و عقلی او را گرفته و باعث تصمیم گیری بدون تفکر خواهد شد.

در این باره فرموده اند: «غضب، عقول را به فساد می کشاند و از صواب دور می گرداند»^۱.

و فرموده اند: «نیرومندترین مردم کسی است که خشمگین نشود»^(۲).

بر عکس، اگر این مسأله عاطفی در کودک در مسیر صحیح قرار گیرد و تسلط کامل بر خشم و غضب داشته باشد، فضایل را در او بر خواهد انگیخت.

امام علی ((علیه السلام)) فرمودند: «سرمایه فضایل، تسلط بر خشم و میراندن شهوت و هوس های نفسانی است».

در کتاب «روان شناسی کودک» آمده است: «خردسالان می کوشند آنچه را که مانع اعمال آزادانه آنها می شود از بین ببرند و اگر نتوانند مانع را بر طرف کنند ناراحت می شوند و در واقع ناکامی و محرومیت به آنها دست می دهد»؛ و در همان کتاب می نویسد:

«در دوره قبل از تکلم، تظاهرات بدنی و گریه، مبین خشم کودک است، ولی پس از آن که کودک سخن گفتن می آموزد، با کلمات، خشم خود را ظاهر می سازد، و اگر کلمات و گریه او را به هدف

دوره هشتم، شماره هشتم / ۳۹

نرسانند، پرخاشگری را وسیله قرار می دهد. جلوگیری از این حالات به وسیله ایجاد محیط خوشایند ممکن است. این است که باید محیط خانه و بخصوص محیط مدرسه طوری مطلوب باشد که ایجاد تنفر در کودک نکند».

اعمال مربیان کودک و برخورد آنها با کودک باید طوری باشد که به او پیامزد در کجا بترسد و در کجا خشمناک شود. خشم و ترس در نهاد آدمی گذاشته شده است و نمی تواند بی فایده باشد؛ باید به او یاد دهند که از ارتکاب گناه و قانون شکنی بترسد و از قانون شکنی متنفر باشد. از بی احترامی به اشخاص بترسد و در برابر ظالم، خشم خویش را ظاهر سازد.

او باید یادبگیرد که در برابر شکست‌ها و محرومیت‌ها غضب و خشم فایده‌ای ندارد، باید در اندیشه چاره‌بود و برای غالب شدن بر مشکلات راه حلّ پیدا نمود.

پدر و مادر و مراقبت از کودک

قبل از این که به مسأله مراقبت کودک در خانواده پردازیم، لازم است چگونگی همیاری، دوستی، محبت و آرامش بین دو عضو اصلی خانواده؛ یعنی پدر و مادر را یادآور شویم.

مسلم است که پدر و مادر نقش اساسی را در نظام خانواده دارند. جدایی این دو موجب از هم پاشیدگی خانواده، و پیوند و صمیمیت بین آن دو سبب تحکیم و بقای خانواده می‌گردد. و از آن جایی

دوره هشتم، شماره هشتم / ۴۱

که محیط خانواده باید پرورشگاه خوب و مناسب برای کودکانی باشد که پا به آن محیط می گذارند، لازم است پدر و مادر هر چه بیشتر در تحکیم اجتماع کوچک خانواده بکوشند و محیط سالم و آرامی را با اخلاق نیک و رفتار شایسته خویش بوجود آورند.

محبت و صفای باطنی بین این دو، اساس و زیر بنای اصلی تربیت فرزند است. و برعکس، کینه و جنگ و جدال و وجود ناآرامی سبب از هم گسیختن خانواده و به وجود آمدن کودکان عقده ای، لجوج و بزهکار می شود. خیلی کم اتفاق می افتد در خانواده ای که ناآرامی و ستیز، بین پدر و مادر وجود داشته باشد، فرزندان با اخلاق سالم بار آیند.

اسلام که اهمیتی خاص برای خانواده قایل است، از زن و مرد خواسته است که حقوق یکدیگر را حفظ کرده و به یکدیگر محبت کنند و از ارتکاب کار اختلاف انگیز بپرهیزند:

امام صادق ((علیه السلام)) فرمودند: «مرد برای حُسن رابطه میان خود و همسرش، سه چیز را باید مراعات کند:

۱. موافقت با همسرش، تا با این موافقت، دوستی و محبت و میل او را جلب نماید.
۲. خوشخویی با همسر و زیبا نشان دادن خود در نظر او تا قلب همسر را به خود مایل سازد.
۳. به زندگی او توسعه دهد.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۴۳

و زن نیز، بین خود و شوهرش باید سه موضوع
را رعایت کند:

۱. نفس خویش را از ناپاکی و پلیدی پاک
نگهدارد، تا دل شوهر و اعتماد او را در هر خوشی و
ناخوشی به خود مطمئن سازد.

۲. محافظت و پرستاری از شوهر خود، تا اگر
لغزشی کرد به چشم او نیاید و از او بگذرد.

۳. اظهار عشق به وی با دل ربایی و زیبا نشان
دادن خود در نظر او^۱.

مراقبت از کودک به دو صورت انجام
می پذیرد: مراقبت جسمی و مراقبت روحی.

مراقبت جسمی

کودک بلافاصله پس از تولد قادر به مراقبت از خویش نیست. فرزند انسان بسیار ضعیف تر از بچه حیوان می باشد. مراقبت در غذا و بهداشت کودک، او را از ابتلا به بیماریها مصون داشته، باعث رشد طبیعی او خواهد شد.

پیامبر بزرگوار اسلام ((صلی الله علیه وآله)) فرمودند: «از جمله حقوق فرزند آن است که... جز غذای خوب و حلال به او نخورانید»^۱.

فرزند، حق بزرگی بر گردن پدر و مادر دارد. و همان گونه که ممکن است فرزند، عاقوالدین شود، والدین هم عاق فرزند قرار می گیرند، و آن وقتی

دوره هشتم، شماره هشتم / ۴۵

است که مراقبت لازم را از کودک نکنند و از وقوع حوادثی که ممکن است برای همیشه جسم او را علیل نماید، جلوگیری نکنند.

رسول اکرم ((صلی الله علیه وآله)) فرمودند:

«والدین - در اثر عدم رعایت حقوق فرزند - عاق فرزند می شوند، آن چنان که فرزند - به جهت نادیده گرفتن حقوق والدین - عاق پدر و مادر قرار می گیرد»^۱.

حضرت علی ((علیه السلام)) فرمودند: «ضایع

کردن حقوق، از جمله عقوق بشمار می آید»^۲.

---

۱. محجة البیضاء، ج ۳، طبع جدید، ص ۴۲.

۲. شرح غرر، ج ۶، ص ۹.

گاهی در اثر عدم مراقبت، کودک از جای بلندی مثل گهواره می افتد. این حادثه موجب کوفتگی سر و صورت یا بدن او می شود و برای همیشه قیافه ای ناهنجار به کودک می دهد. این کمترین آسیبی است که ممکن است کودک از جهت عدم مراقبت اولیای خود ببیند. یا عدم مراقبت غذایی او باعث می شود که اندام او به طور هماهنگ رشد نکند، و یا موجب نقص در یکی از ابزار ادراکی او شده و برای همیشه از رشد علمی و معنوی باز ماند. بعضی از مادران روی علاقه و محبت افراطی کارهایی انجام می دهند که خلاف امر مراقبت است. آنها باید یاد بگیرند که چگونه مراقبت کنند و از

دوره هشتم، شماره هشتم / ۴۷

اعمالی که سبب هیجان در کودک می شود،
خودداری نمایند.

مادر یا دایه از قبل باید به کتاب یا به کسانی که
آشنایی به امر پرورش و مراقبت کودک دارند، رجوع
کرده و مسائل لازم را بیاموزند.

از جمله مسائلی که در پرورش جسم کودک
مؤثر است، ورزش سالم می باشد. مقصود از این که
در روایات آمده است: باید بگذارند کودک در هفت
سال اول بازی کند، حرکت و جنبش جسمی است تا
بدن او تنبل نشده و رشدش متوقف یا ناهنجار نشود.
شنا و تیراندازی، از جمله ورزش های سالم می باشد
و خوب است در صورت امکان به کودک تعلیم داده

شود. امیرالمؤمنین، علی ((علیه السلام)) فرمودند: «به فرزندان خود شنا و تیراندازی را تعلیم دهید»^۱.

مراقبت روحی

امام صادق ((علیه السلام)) فرمودند: «وقتی این آیه نازل شد: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا**»^۲؛ مردم گفتند: چگونه خود و خانواده مان را از آتش جهنم نگاهداریم؟ آن حضرت چنین پاسخ داد: اعمال شایسته به جا آورید و خانواده خویش را به آن تذکر دهید و آنها را بر اطاعت خدا ادب نمایید»^۳.

---

۱. محجة البيضاء، ج ۳، ص ۱۲۱، طبع جدید.

۲. سوره تحریم، آیه ۶.

۳. . . مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۳۶۲، باب ۸، طبع قدیم و نیز، ج ۱۲، ص ۲۰۱، باب ۸، طبع جدید.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۴۹

از این روایت استفاده می شود که بهترین و عالی ترین مراقبت روحی آن است که شخص، فرزندان و اهل بیت خویش را به اطاعت خداوند متعال تأدیب نماید. مراقبت از روح کودک از بدو تولد باید انجام گیرد. اولین گام در این جهت، گفتن اذان و اقامه در گوش راست و چپ کودک است که معصومین ((علیهم السلام)) ترغیب به آن فرموده اند. پیامبر عظیم الشان اسلام فرمودند: «کسی که دارای فرزند شود و اذان را در گوش راست و اقامه را در گوش چپ او بخواند، به درستی که او از شیطان رجیم مصون می ماند».

در مراحل بعدی مراقبت روحی سفارش شده: آن گاه که کودک زبان به سخن باز کرد، کلمه

«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» را به او تلقین کنند، و به او نماز بیاموزند.

عبدالله بن فضاله چنین روایت کرده است: «از امام باقر یا امام جعفر صادق ((علیهما السلام)) شنیدم که می فرمود: «هنگامی که کودک به سن ۳ سالگی رسید، کلمه توحید (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) هفت مرتبه به او تلقین شود که بگوید، و واگذاشته شود تا وقتی که به سن سه سال و هفت ماه و بیست روز تمام برسد، پس به او گفته شود که هفت مرتبه (محمّد رسول الله) بگوید. پس از آن واگذاشته شود تا چهار سالش تمام شود، سپس به او گفته شود تا هفت مرتبه (صلی الله علی محمّد وآله) بگوید. در سن پنج سالگی از او سؤال شود: دست راست و چپ تو کدام

دوره هشتم، شماره هشتم / ۵۱

است؟ چنانچه شناخت، صورتش را روبه قبله بگردانند تا سجده کند. در هفت سالگی به او بیاموزند تا صورت و دستها را بشوید و در نه سالگی وضو به او تعلیم داده شود و امر به نماز گردد و در صورت تخلف ادب شود. پس، هنگامی که وضو و نماز را آموخت، خداوند (عزوجل) والدین او را می آمرزد(ان شاءالله)»^۱.

والدین گرامی نباید به این اندازه از مراقبت و پرورش اکتفا نمایند، بلکه باید قرآن را به فرزند خود بیاموزند و از حلال و حرام الهی آگاهی سازند؛ رسول گرامی اسلام ((صلی الله علیه وآله)) و ائمه ((علیهم السلام)) و رهبران راستین دینی را به او

---

۱. محجة البیضاء، ج ۳، ص ۱۲۱، طبع جدید.

معرفی نموده و در حدّ فکر و استعدادش زندگی پر از معنویت آنها را برایش تشریح کرده، توضیح دهند. امام صادق ((علیه السلام)) فرمودند: «بچه تا هفت سال بازی می کند، و در هفت سال بعد قرآن را می آموزد، و در هفت سال دیگر حلال و حرام الهی را فرا می گیرد»^۱.

و نیز آن حضرت فرمودند: برای آموختن حدیث، معرفت ائمه ((علیهم السلام)) و تشیّع شتاب کنید و از یکدیگر پیشی جویند، قبل از این که مخالفین بر شما سبقت جویند و کودکانتان را بر مسلک خودشان درآورند»^۲.

---

۱. محجة البیضاء، ج ۳، طبع جدید، صص ۱۲۲ - ۱۲۱.

۲. محجة البیضاء، ج ۳، صص ۱۲۲ - ۱۲۱، طبع جدید.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۵۳

می گویند: جابر بن عبدالله انصاری، صحابی
بزرگ رسول گرامی اسلام ((صلی الله علیه وآله))
کوچه های انصار را در مدینه دور می زد و
می گفت:

«علی ((علیه السلام)) بهترین افراد بشر است؛
کسی که منکر شود به راستی کافر است. ای گروه
انصار فرزندان خود را بر دوستی علی ((علیه السلام))
تربیت نمایید؛ پس کسی که از دوستی او خودداری
کند، حال و کار مادرش را ببینید (که مبادا به شما در
نسبت آن فرزند خیانت کرده باشد)»^۱.

از مسائلی که می تواند تأثیر به سزایی در روح و روان کودک داشته باشد، مسأله نام گذاری است که پدر و مادر باید برای او نام نیکو بگذارند.

رسول گرامی اسلام ((صلی الله علیه وآله)) فرمودند: «حق فرزند بر پدر این است که نام نیکو بر او بگذارد...»^۱.

مریّان باید بدانند که چیزی بهتر از ادب نیکو برای کودک نیست.

پیامبر اسلام ((صلی الله علیه وآله)) فرمود:
«بهترین بخشش از سوی پدر به فرزند، ادب نیک است»^۲.

---

۱. نهج الفصاحة، ص ۲۹۳.

۲. نهج الفصاحة، ص ۵۳۵، ش ۲۵۸۴.

دوره هشتم، شماره هشتم / ۵۵

با پرورش روح ایمان در کودک، ادب نیکو
فعلیت پیدا می کند. مراقبت از روح و تربیت صحیح
آن با برنامه مناسب با استعداد و سن کودک
امکان پذیر است و برنامه ریزی صحیح پس از آن
است که مربی به عظمت روح پی ببرد و عامل نشو و
نمای آن را بداند و به این حقیقت پی ببرد که کودک
پیش از آن که متعلق به کسی یا به خودش باشد،
متعلق به خدا است؛ زیرا مخلوق خداوند متعال
می باشد و بر اساس خواست خدا برنامه تکاملی
روح و رشد مذهبی او را پی ریزی نماید.
در این جا به نکاتی چند - که مربی قبل از
برنامه ریزی باید به آن توجه داشته باشد - اشاره
می شود:

۱. مربّی باید بداند: به تربیت وجودی اقدام کرده که قوّه و استعداد خلیفة اللّهی دارد و این قوّه در روحی است که منسوب به خداوند متعال می باشد.

۲. تنظیم برنامه مناسب با رشد سنّی و عقلی کودک بوده و نیز از نوعی تنوع برخوردار باشد تا روح فرزند را خسته نکند؛ به طور مثال: اگر یک ساعت مطالعه کرده، ساعتی را به دیدار با ارحام خویش بگذرانند و در ساعتی به بازی مناسب بپردازد.

۳. مربیان عزیز که برنامه تربیتی را تنظیم می نمایند، باید نهایت احتیاط را در رفتار، کردار و گفتار خویش داشته باشند، تا نه تنها با سخن، که با عمل، فرزندان خویش را به صلاح دعوت کنند، در

دوره هشتم، شماره هشتم / ۵۷

غیر این صورت برنامه ریزی آنها چندان ثمره ای نخواهد داشت.

۴. قبل از طرح هر برنامه ای، مربی باید شناخت کامل به جهات صلاح و فساد آن داشته باشد، و فقط جهات صلاح آن را به فرد تحت تعلیم خود القا نماید و او را نیز آگاه گرداند تا با معرفت به فواید آن برنامه وارد عمل شود.

۵. آداب اسلامی، حتی مسائلی که به نظر بعضی بی اهمیت است، باید در برنامه گنجانیده شود، تا شخص تحت تعلیم را متعبّد بارآورد که به مقدّسات مذهبی (کلی یا جزئی) احترام بگذارد.

۶. از آنجا که بدن آلت و وسیله ای برای تکامل روح است و انسان به وسیله اعمال بدنی، خود

را می سازد و حقیقت خویش را نشان می دهد؛ بر
مرتبیان محترم است که رساله حقوق امام
زین العابدین ((علیه السلام)) را به آنان در وقت
مناسب بیاموزند تا از حقوق اعضا آگاه گردند و آنها
را از مسیر ایمان منحرف نسازند و به قدر و ارزش
آنها پی ببرند.

۷. برنامه، باید طوری طرح ریزی شود که در
شخص تحت تعلیم حالت اطاعت از خدا، اسلام و
قرآن، و احترام به خاندان رسول گرامی اسلام ((علیهم
السلام)) را بوجود آورد، تا فردی صالح برای خود و
جامعه خویش باشد.

بیان شد که پرورش روح و مراقبت روحی،
همراه با رشد مذهبی در کودک امکان پذیر است؛

دوره هشتم، شماره هشتم / ۵۹

زیرا مذهب برای تزکیه روح و تعلیم آن آمده است و برای این که در انسان هیچ گونه انحرافی پدید نیاید، در مورد هر نشست و برخاستی و برای هر حرکتی از جانب خدا حکمی آورده است؛ لذا بر مربیان و اولیای عزیز است که احکام مذهبی را بشناسند و به فرزندان خویش بیاموزند و محیط خانه را مدرسه ای برای آشنایی فرزندان خود به احکام قرار دهند؛ اگر اهل خانواده به احکام آشنا نیستند از افراد آگاه به مسائل بخواهند به آنان بیاموزند تا بتوانند کودکان خویش را از جهل نجات دهند تا در اقدام به هر کاری حکم اسلامی آن را بدانند. در وصایای علی بن ابی طالب ((علیه السلام)) است که به کمیل فرمود:

«هیچ حرکتی نیست مگر این که در آن محتاج به شناخت هستی، که حلال و حرام آن را بدانی و آن گاه به انجام و عدم انجام آن اقدام نمایی». تربیت صحیح و کامل مذهبی در محیط خانواده و هر محیط دیگر وقتی انجام می گیرد که مراقبتی در کار باشد.

امام زین العابدین ((علیه السلام)) فرمودند:

«سه چیز است که چنانچه در مؤمنین باشد، در پناه خداوند متعال هستند: ...هر کس به مردم همان برساند و روا دارد که از آنها توقع دارد؛ دست به کاری دراز نکند و گامی به پیش نهد تا این که بداند آن را در اطاعت خدا پیش نهاده یا در معصیتش»^۱.

وظایف اجتماع

انسان موجودی اجتماعی و بیش یا کم تحت تأثیر آن است. نفوذ اجتماع و فرهنگ آن در اعماق وجود اکثر انسان ها به چشم می خورد آن چنان که زندگی خود را شکل و صورت اجتماعی می دهند. ما بر اثر عادت، گاهی هم ناخودآگاه می کوشیم در فرم لباس خود، در شکل ساختمان و حتی در ادا و اطوارمان، در غذایمان، در خواب و کارمان خواسته اجتماع را مورد نظر داشته باشیم .

بر این اساس، اجتماع در ما اثر دارد و می بایست از این نفوذ و اثر به نفع رشد و اصلاح جامعه مایه گرفته و نقایص و نارسایی های موجود را از بین برد. این مسأله ای است که بسیاری از

صاحب نظران بر آن تکیه کرده اند و اسلام از روزگاران گذشته آن را مورد توجه قرار داده است. در مسأله خانواده و حفظ و تأمین امنیت آن ، و نیز حراست آن از خطرات گوناگون می توان در مواردی بسیار از نفوذ اجتماع بهره گرفته و در عین حال باید مراقب بود که بدآموزی های موجود در اجتماع هم تأثیری منفی در خانواده نگذارد و آن را به ویرانی نکشد.

پاکی محیط

زنان و مردانی می توانند در امنیت کامل زندگی کرده، به اداره خانواده بپردازند و از زندگی مشروع خود لذت برند که در محیطی پاک و بی آلایش زندگی کنند، جامعه ای که در آن آلودگی و روابط

دوره هشتم، شماره هشتم / ۶۳

نامشروع نباشد و عده ای مفسد در پی هرزه گری نباشند.

اسلام برای طهارت خانوادگی، محیط را از رفیق بازی، محافل عیش و نوش دور می دارد. آوازه خوانی و هوس انگیزی ها را ممنوع می نماید. بازار آزاد فساد ندارد، ریشه روابط نامشروع را در جامعه می خشکاند. نکاح را ترویج کرده و فحشاء را از بین می برد.

در محیط اجتماعی اسلام بدآموزی نیست و حتی تضاد اخلاقی و رفتاری وجود ندارد. عملکرد دیگران برای فرد درس آموز رسوایی ها و آلودگی ها نیست. شوهر در محل کار خود اطمینان دارد که همسرش از مفاسد و آلودگی ها دور و از

۶۴ / تعلیم و تربیت و محیط

دستبرد خائنه و ورود بیگانگان در آن محصور و
محفوظ است^۱.

پایان

---

۱ . نظام حیات خانواده در اسلام، دکتر قائمی، صص ۲۳۱- ۲۳۰.